

Het eeuwige leven van reisverhalen

Waarom we altijd eropuit willen

Jaap Lengkeek

WALBURGERS

Omslagafbeelding: *De Venustempel van Baalbek*, litho van Louis Haghe naar David Roberts, 1943

Omslagontwerp: Zeno Carpentier Alting

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

© 2022 J. Lengkeek, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

ISBN 978 94 6249 947 8

e-ISBN 978 94 6249 948 5

NUR 508

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

‘Ik besloot een klein deel van onze aardbol te onderzoeken (...) om persoonlijk met mijn eigen ogen te proberen de omstandigheden vast te stellen van plaatsen, de hoedanigheden van volkeren, de verscheidenheid aan dieren, fruit- en geurdragende bomen en planten (...), waarbij ik mijzelf er steeds aan herinnerde dat de getuigenis van één ooggetuige meer waard is dan tien dingen van horen zeggen. Nadat ik met de hulp van de Allerhoogste mijn project gedeeltelijk had voltooid en verschillende streken en vreemde naties had onderzocht, leek het me dat ik niets had gedaan als ik dit voor mijzelf had gehouden, in plaats van dit te hebben verteld aan andere, studieuze mensen.’

Ludovico di Varthema, 1510

Inhoud

Vooraf: verhalen over reizen	9
------------------------------	---

Deel I Rondom de Middellandse Zee

I	Gilgamesh: voorbij de grenzen van de wereld	15
II	Egyptenaren op weg naar elders	21
III	Eropuit, op onderzoek	29
IV	Over land, op zee en door de lucht	35
V	Reisplezier en poëzie	45

Deel II Tot aan het aardse paradijs

VI	Devote reisberichten	55
VII	Relaas van reizende diplomaten	63
VIII	Langs wegen der wonderen	75
IX	Imago mundi, het wereldbeeld	85
X	Over ondergang en overgang	95

Deel III Nieuwe werelden

XI	Zeemansverhalen	107
XII	Woord en beeld	117
XIII	Ter lering en uit nieuwsgierigheid	127

XIV	Terra incognita, onbekend land	137
XV	Reisverhalen en de verlichting	147

Deel IV Op naar het toerisme

XVI	Eenlingen onderweg	161
XVII	Afrika ontsluit	171
XVIII	Reisverhalen van een journalist	187
XIX	Toeristisch avontuur	203
XX	Massaal op weg naar het verhaal	217
	Nawoord	239
	Noten	241
	Literatuurlijst	253
	Register	263

Vooraf: verhalen over reizen

Een deel van de wereld bereizen, dat allemaal met eigen ogen zien en het verhaal erover doorgeven. Zo omschreef een Italiaan uit Bologna, Ludovico di Varthema, het doel van zijn reizen tussen 1503 en 1508. Hij maakte daarom verre tochten tot aan India en Ethiopië, verlangend, zoals hij opmerkte, naar iets nieuws, zoals een mens kan snakken naar vers water. Een avonturier en de eerste christen die Mekka bezocht, nieuwsgierig en niet bevreesd voor gevaren onderweg. Daarover bracht hij een lijvig boek uit. Zonder verhaal, vond hij, zouden deze ervaringen verdwijnen, zouden ze verspild en nutteloos zijn.

Er zijn reisverhalen bewaard gebleven die duizenden jaren ouder zijn. Het bekendst zijn de omzwervingen van Odysseus, bezongen door Homeros. Bijna net zo bekend is het verhaal van Gilgamesh, koning in het oude Soemerië, die over de bergen en verre wegen op zoek ging naar de zin van het leven en de dood. Dankzij de uitvinding van het schrift, ten minste vijfduizend jaar geleden, zijn verhalen opgeschreven, vaak gebaseerd op mondelinge overleveringen die verder teruggaan. De mensheid heeft altijd gereisd en zich verspreid tot in de verste uithoeken van de wereld, als homo erectus en later als homo sapiens. Er zullen verkenners zijn uitgestuurd die hun verhaal moesten doen. Sinds de landbouw de mensen aan hun gronden bond, ruim tienduizend jaar geleden, ontstond een levendige handel over grote afstanden. Ook daarvoor moesten mogelijkheden, ver weg, worden verkend en bereisd. Voorbij het eigen grondgebied dreigden gevaar en ongemak. Er leefden mensen die er 'anders' uitzagen, met rare gewoonten en vreemde talen, in onbekende natuur en landschappen, zonder de vertrouwde weersgesteldheid. Wie daarvan kennisneemt heeft heel wat te vertellen. Uiteindelijk kon dat worden opgeschreven. De stroom verhalen is nooit gestopt.

Dit boek gaat over de verhalen van reizen uit de verre oudheid tot en met het hedendaagse toerisme. Dat reisverhalen al zo lang bestaan komt doordat er altijd een reden was om de ervaringen van de reis vast te leggen en door te geven. Net zozeer als er behoefte is gebleven om deze verhalen te lezen. Reisverhalen kennen we als mythen, epische gedichten, officiële vermeldingen, dagboeken, literatuur en persoonlijke notities. Verhalen over reizen vormen nog steeds een populair genre. Schrijvers nemen de lezer mee langs plekken waar wat over te vertellen valt, een geschiedenis, een verwijzing naar een belangrijke persoon of iets bijzonders in de omgeving. Ze vertellen over de tocht en hoe de gewone wereld geleidelijk achter de

horizon verdwijnt. En over het ongewisse van reis en bestemming. Onder hen zijn grote namen: André Gide, Bruce Chadwick, V.S. Naipaul, Ryszard Kapuściński, Redmond O'Hanlon en Paul Theroux, om er maar een paar te noemen. Ook Nederlandse auteurs van formaat vullen de lijst aan.

Een reis heeft drie kenmerkende momenten: de drijfveer om naar elders te vertrekken, gesteund door de verwachtingen van wat daar is aan te treffen, de tocht zelf en wat er onderweg gebeurt, en ten slotte de terugkeer en een bezinning op het resultaat van de onderneming. Het reisverhaal vat doorgaans deze drie momenten samen in één geheel.

Verhalen over reizen zijn er in allerlei soorten en maten. Wat ze gemeen hebben is dat het verhaal niet de reis zelf is. De tocht van dagen, weken of soms jaren brengt een opeenvolging van gebeurtenissen en ervaringen, die gaandeweg vervluchtigen. Het verhaal houdt fragmenten daarvan vast, laat gebeurtenissen weg, voegt gedachten en associaties toe. Reisverhalen geven een boodschap aan de lezer. Kijk, dit is de moeite van het vermelden waard! In de reisliteratuur van duizenden jaren kunnen de lezers meeleven, zich 'verplaatsen' in het elders en ooit, ver weg, voorbij de grenzen van het bekende. Tijdruimtemachines zijn het, waar men zomaar in kan stappen.

De verhalen kunnen erg van elkaar verschillen, afhankelijk van waar het bij de tocht om gaat: plezier, nieuwsgierigheid, overleving, gewin of verovering, de vlucht voor dreiging, of omstandigheid tegen wil en dank. Sommige zijn persoonlijke verslagen, minutieus verankerd in dagelijkse aantekeningen. Andere zijn globaal en vatten de belangrijkste ervaringen samen. Weer andere reisverhalen zijn voorzien van extra wetenswaardigheden en achtergrondkennis. Sommige verhalen zijn opgetekend door derden, dus over de reis van iemand anders. Ten slotte zijn er verhalen die helemaal aan de fantasie zijn ontsproten en over denkbeeldige reizen gaan. Zelfs die kunnen de lezer laten zien wat een reis belangrijk maakt. De verhalen geven weer hoe men dacht en denkt, met welke oordelen en vooroordelen, vanuit welke onwetendheid of met welke ambities of fantasieën. Het zijn allemaal verhalen over reizen, echt of verzonnen, die de tijd weerspiegelen waarin ze geschreven zijn.

Sinds ruim honderd jaar is er wereldwijd een ongekend omvangrijk reisgedrag bijgekomen: het toerisme. Wat betekent daar het reisverhaal nog voor? Levert toerisme interessante verhalen op? De internationale centra van onderzoek naar het toerisme brengen er veel studies over uit, maar laten de reizen en de verhalen over reizen uit vervlogen tijden grotendeels aan zich voorbijgaan. Alsof het toerisme iets zonder historie is. De belangstelling gaat vooral uit naar management, beheersing van drukte en bezoekersstromen, indammen van negatieve effecten op klimaat en omgeving, marketing, of

afstemming van vraag en aanbod. Door de toeristen vragenlijsten voor te leggen proberen onderzoekers te achterhalen wat reismotieven, de ervaringen en de waardering waren. Daarin wordt achteraf een reis van dagen en weken samengevat. Ook beschrijven toeristen zelf hun reis op het internet. Toch vraagt men zich in kranten, tijdschriften, op de radio of op televisie ieder jaar zodra de zomer nadert weer af: waarom doen we dit eigenlijk?

Zou in de verhalen van vroeger iets te herkennen zijn van de ervaringen die toeristen vandaag de dag nog zoeken? Zijn er 'constanten' in al die beschreven reiservaringen van toen en nu, misschien wel verwijzend naar een eeuwige fascinatie voor wat er voorbij het alledaagse te vinden is, als een *condition humaine*? Een antwoord daarop heb ik gezocht in een ware schatkamer aan beschikbare verhalen. Uit het verleden zijn er veel overgeleverd, vooral héél veel naarmate ze dichterbij onze eigen tijd komen. Veel is niet bewaard gebleven of is moeilijk op te sporen. Daardoor is het beeld dat uit de beschikbare reisverhalen oprijst nooit helemaal evenwichtig. Drastische beperking was voor dit boek onvermijdelijk. Mijn selectie van reisverhalen is voor een groot deel bepaald door de Griekse, Romeinse en christelijk-Europese literatuur, die ruim voorhanden is, met enkele aanvullingen van niet-Europese herkomst. Ik heb vooral mijn oog laten vallen op verslagen die informatie geven over nieuwe geografische ontdekkingen, ontmoetingen met onbekende volken en gewoonten, en beschouwingen over wat de schrijver bij de reis als opmerkelijk en emotionerend had getroffen. Sommige verhalen zijn overbekend, maar de moeite waard om nog eens goed te bekijken. Andere zijn minder bekend. Ik heb gezocht naar een variatie in soorten verhalen.

Ook was het ondenkbaar om verhalen van begin tot eind op te nemen. Ik geef fragmenten van de oorspronkelijke teksten en vat ze samen. Veel citaten die ik heb gebruikt, zijn gepubliceerd in verschillende talen of in een taal die niet meer gangbaar is. Deze heb ik, zorgvuldig over de strekking, in hedendaags Nederlands vertaald en ingekort waar zinvol en verantwoord. Ik volg het verhaal, wat de reis aan opmerkelijks opleverde en geef summier de achtergronden van het tijd waarin de teksten werden opgeschreven.

Het boek volgt de ontwikkelingen in de tijd. De gekozen verhalen zijn in dit boek ondergebracht in onderscheiden delen: een vroege fase waarin het Middellandse Zeegebied centraal staat; een volgende, middeleeuwse fase waarin de bekende wereld steeds groter leek te worden; de periode vanaf de vroegmoderne tijd waarin de wereld door de geavanceerde scheepvaart open is komen te liggen, tot aan de negentiende eeuw. In het laatste deel komt het ontstaan van het toerisme aan bod. In het slothoofdstuk spiegel

ik het toerisme van nu aan wat de verhalen over reizen uit het verleden ons leren. Om alvast één conclusie weg te geven: het is nog lang niet gedaan met het reisverhaal. Integendeel, het lijkt een eeuwig leven beschoren. En het laat zien waarom we altijd voorbij de grenzen van het alledaagse blijven zoeken. Ook in het toerisme. De zoektocht door de reisliteratuur was voor mijzelf als een lange en verre reis, langs bekend en onbekend gebied en vol verrassingen. Wie weet welke hoogtepunten ik heb gemist, zoals bij een gewone reis.

De lezer kan ervoor kiezen om de verhalen te lezen als het avontuurlijke leven van anderen, als geschiedenis van het beeld dat we al reizend van de wereld hebben gemaakt – van onbekend naar bekend – of om het verschijnsel toerisme en zichzelf als toerist beter te begrijpen. Of alle drie.

Deel I

Rondom de Middellandse Zee

I Gilgamesh: voorbij de grenzen van de wereld

‘Gilgamesh die de Oerbron aanschouwde,
de grondslag van het land,
werd in alle zaken wijs!
Hij onderzocht al de windstreken
en het geheel van de kennis van alles nam hij in zich op;
hij zag wat geheim is en ontdekte wat verborgen is.’¹

De reizen van Gilgamesh worden bezongen in een episch gedicht dat ruim vierduizend jaar geleden zijn oorsprong vond. Hij zou omstreeks 2500 v.C. koning zijn geweest van Uruk, een stad in het zuiden van Mesopotamië. Het epos, opgetekend in elf zangen, in spijkerschrift op kleitabletten, is halverwege de 19e eeuw gevonden in Ninevé. Er zijn inmiddels meer versies van opgedoken, uit Mesopotamië, Libanon en Turkije en van verschillende perioden, waaronder de meest complete uit ca. 650 v.C.² Het is een van de oudste literaire teksten waarover we beschikken en het oudste verhaal over reizen. Het is waarschijnlijk eeuwenlang mondeling rondgegaan en uiteindelijk op schrift gesteld.³ De vroegste verhalen over tochten naar en voorbij de grenzen van de bekende wereld, zoals die van Gilgamesh of Odysseus uit het epos van Homeros, hebben een mythisch karakter. Daarmee hebben ze een boodschap die meer is dan een feitelijk verhaal. Ze verklaren de oorsprong van de wereld, de domeinen van goden en mensen, levenden en doden. Gilgamesh reist voorbij de grenzen van Uruk naar streken waarover slechts vage verhalen bekend waren en naar het dodenrijk. Zo treft hij een voorouder en hoort hoe de goden een watervloed hadden gezonden om de mensheid te straffen.

Voordat het epos zich ontvouwt als reisverhaal vertelt het dat Gilgamesh een brute heerser was, die ‘vaders achterliet zonder zonen’ en achter alle jonge meisjes aanzat. Het volk zuchtte onder deze last. De oermoeder die de mensen had geschapen hoorde de klachten, smeed een paar stukken klei in de wildernis en creëerde zo het wezen Enkidu. Dat zou tegen Gilgamesh opgewassen moeten zijn en helpen om evenwicht en vrede te bewaren in Uruk.

Enkidu bezit onmetelijke kracht en is van top tot teen behaard. Mensen en menselijke gewoonten kent hij niet. Een pelsjager kruist Enkidu's pad en

raakt versteend van vrees. Hij gaat naar Gilgamesh. Deze geeft zijn favoriete courtisane Shamhat opdracht om Enkidu te verleiden. Zij doet dat en voor zes dagen en zeven nachten bedrijven ze de liefde. Enkidu verliest veel van zijn kracht. Shamhat bereidt hem voor op de wereld van Uruk. Bij zijn entree in de stad vergapen de mensen zich aan de vreemdeling. Een aanstaande bruidegom vraagt zijn hulp, bevreesd dat Gilgamesh van zijn recht gebruik zal maken om de bruid als eerste te bezitten. Enkidu blokkeert de toegang tot de bruidskamer. Hij worstelt met Gilgamesh, wiens drift na een tijdje zakt en die de strijd opgeeft. Ze worden boezemvrienden. Gilgamesh, die zijn kracht anderszins wil bewijzen, besluit met Enkidu naar de verre bergen van de Libanon te gaan, naar het cederbos dat bewaakt wordt door de reus Humbaba.

Een ruige tocht

Het reisverhaal begint. Gilgamesh, bevreesd voor wat komen gaat, vraagt de bergen een bemiddelende rol te spelen tussen aarde en godenwereld en om hem dromen te bezorgen die hij als gunstige voortekenen zal zien. De zonnegod stuurt bemoedigende dromen. Bij het bos begint de vreemde wereld. Overmoedig hakken ze de grootste ceder om. Humbaba laat een machtig gebrul horen, als een opkomende storm. De twee helden voelen hun knieën knikken. Ze vermannen zich en gaan het gevecht aan. De zonnegod helpt hen een handje door stormen te laten opsteken – de orkaan, de tyfoon, de duivelswind, de ijswind. Humbaba delft het onderspit en smeekt hun zijn leven te sparen. Maar Gilgamesh is onverbiddelijk. Hij doodt de reus, snijdt zijn tong af en trekt de longen en ingewanden uit het lichaam. Het hoofd en de slag tanden neemt hij mee als trofee. Over de Eufraat varen ze terug naar Uruk. Daar oogst Gilgamesh alom bewondering. De godin Ishtar wil met hem trouwen. Hij weigert. Zij doet haar beklag bij haar vader, die de plagen veroorzakende Hemelstier stuurt. Gilgamesh doodt de stier. Ishtar trekt zich mokkend terug in de hemel. Enkidu smijt haar een stuk van de stier na. De twee bloedbroeders paraderen door de straten van Uruk, trots op wat zij op reis hebben meegemaakt. Ze roepen: ‘Wie is de dapperste van alle mannen? Wie de vermetelste?’

Bij de eerste reis trekken Gilgamesh en Enkidu eropuit met het doel te laten zien waartoe ze in staat zijn. Het ultieme avontuur. Dat alles vormt de test van hun moed en kunnen. Ze gedragen zich respectloos, hakken bomen